

ปาฐกถาพิเศษ
“สังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียง : ปัจจุบัน-อนาคต”
โดย พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ ประธานองคมนตรีและรัฐบุรุษ
ณ หอประชุมสารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

วันพุธ ที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๔๓

*****

นายกราชบัณฑิตยสถาน และผู้มีเกียรติทุกท่าน

ขอขอบคุณนายกราชบัณฑิตยสถาน ที่กรุณาเชิญให้มาพูด ผมรู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่มีโอกาสมาร่วมกิจกรรมกับท่านผู้ทรงคุณวุฒิทั้งหลายในวันนี้

เมื่อเดือนพฤศจิกายน พ.ศ.๒๕๔๑ ผมได้รับเชิญจากราชบัณฑิตยสถานและหน่วยงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องให้ไปบรรยายเรื่องปรัชญาการพัฒนา : ทฤษฎีใหม่ตามแนวพระราชดำริ การจัดในครั้งนี้มีสาระและจุดมุ่งหมายเพื่อจะน้อมนำเอาพระราชดำริ เรื่อง ทฤษฎีใหม่ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มาพิจารณากันอย่างลึกซึ้งในหลาย ๆ มิติ ทำให้ได้ประโยชน์แก่ผู้ร่วมสัมมนาในครั้งนั้นมาก ก่อให้เกิดการขยายแรงสั่นไหวในด้านกรอบความคิดเกี่ยวกับปรัชญาของคำว่า “การพัฒนา” และความมี “บูรณาการ” ในกระบวนการต่างๆ ของสังคมที่กำลังดำเนินอยู่ให้ เข้าใกล้รากฐานของปัญหาของชาติ และแหล่งปัญญาของประเทศ

วันนี้หัวข้อที่กำหนดให้ผมมาบรรยายคือเรื่อง “สังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียง : ปัจจุบัน-อนาคต” ผมเห็นว่าเรื่องที่เราจะพูดในวันนี้เป็นการก้าวเข้าสู่แก่นทางวิชาการ ด้านสังคมศาสตร์อย่างมีนัยสำคัญ มีบทนำในหนังสือ “NEW THINKING FOR THE NEW MILLENNIUM” เขียนโดย EDWARD DE BONO ที่มองขนานไปในแนวทางเดียวกับที่หัวข้อนี้กำหนด ในบทนำตอนหนึ่งของหนังสือนี้กล่าวว่า “YOU CAN ANALYSE THE PAST BUT YOU NEED TO DESIGN THE FUTURE. THIS IS THE DIFFERENCE BETWEEN SUFFERING THE FUTURE AND ENJOYING IT...” ผมจึงขอชื่นชมผู้เลือกหัวข้อบรรยายที่หวังจะมองไปให้ถึงอนาคตของสังคมศาสตร์ และขอตั้งความหวังว่าจะเห็นการเคลื่อนไหวในความคิดและปรัชญาของผู้ที่สนใจทั้งหลายในสาขานี้ เพื่อสังคมที่มีคุณภาพของเราต่อไป

ถ้านายกราชบัณฑิตยสถานไม่รังเกียจ ผมใคร่ขอเติมคำว่า “พอดี” เข้าไปอีกคำหนึ่ง ด้วยผมเห็นว่า ความพอดี กับความพอเพียง น่าจะพูดถึงไปพร้อม ๆ กัน และน่าจะได้สาระและอรรถรสมากขึ้น

ท่านผู้มีเกียรติครับ

เมื่อครั้งที่ผมยังปฏิบัติราชการอยู่ในกองทัพ ผมได้มีโอกาสตามเสด็จพระราชดำเนินและสนองงานตามพระราชดำริหลายอย่าง ต่อมาเมื่อทำหน้าที่นายกรัฐมนตรี ก็ยังได้ติดตามและรับพระราชดำรัสต่าง ๆ ใส่เกล้าฯ และนำไปปฏิบัติอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งผมได้จัดตั้งหน่วยงาน สำนักงานคณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานโครงการตามพระราชดำริ เป็นหน่วยงานใหม่ขึ้นในสำนักนายกรัฐมนตรี ประสบการณ์เหล่านี้หากจะเล่าก็คงมากมายเหลือคณานับ เพราะแต่ละพระราชภารกิจก็ล้วนแล้วแต่มีที่มาที่ไป มีความหมาย มีประโยชน์และมีหลักให้คิดอย่างลึกซึ้ง แต่ถ้าประมวลเอามาบรรยายโดยย่อแล้ว ผมคิดว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงเป็นแบบอย่างของผู้หน้าที่ตั้งอยู่บนความเพียร ความมีสติ ความพอดี และความพอเพียงอย่างต่อเนื่องมาโดยตลอด พระราชจริยวัตรอันงดงามนี้เป็นแรงบันดาลใจให้ผมสำนึกตลอดเวลาว่า เราคนไทยช่างโชคดีเหลือเกินที่ได้เกิดมาในแผ่นดินของพระองค์ท่าน เพราะถ้าพูดถึงความเพียร ความมีสติ ความพอดี และความพอเพียงแล้วใคร ๆ ก็คงพูดได้แต่ถ้าให้ปฏิบัติอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน ๆ แล้ว ก็คงหาแบบอย่างที่เหมาะสมมาพิสูจน์ให้เห็นได้ยาก ผมเองพยายามอยู่ตลอดเวลาที่จะส่งเสริมสนับสนุน และผลักดันให้คนไทยทั้งมวล

ให้มีความเพียร มีสติ และมีสำนึกแห่งความพอดี และความพอเพียงเช่นกัน ความสำนึกแห่งความพอดี และความพอเพียงนี้เอง ที่เป็นมรรควิธีในการกำหนดกรอบคิด กรอบปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของเราในสังคม

ในทางพุทธคติ เราได้รับการสั่งสอนให้ทำจิตใจให้ว่าง ปล่อยวาง ไม่ยึดติดกับอารมณ์รัก โลภ โกรธ หลง ถ้าทำได้เช่นนั้นเราก็จะสงบและร่มเย็น ส่วนในทางปรัชญานั้น ชีวชีวิตที่มีสำนึกแห่งความพอดีและพอเพียง จะนำมาซึ่งความสุขตามอัตภาพ และจะช่วยให้เราพัฒนาตัวเองให้เข้าใจความสงบได้ง่ายขึ้น เป็นมัจฉิมาปฏิบัติที่ทำให้การดำเนินชีวิตไม่เร่งรัด หักโหม แต่ไม่เฉื่อยชา มีความเพียร มีสติ และมีปัญญา

ถ้าเช่นนั้น หากถามว่าแล้วทำไมมนุษย์ทั้งหลาย จึงไม่ได้มีสำนึกแห่งความพอดี และความพอเพียง เหมือนกันหมด คำตอบมีว่า ประการแรก **จิตวิญญาณแห่งการรู้จักคิด มีสำนึกที่เป็นกระบวนการธรรมชาติเฉพาะของแต่ละคนไม่เท่ากัน** เพราะกระบวนการเรียนรู้ที่เป็นบ้ำหลอมของมนุษย์แต่ละคนนั้น แตกต่างกัน การเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนในวัยเด็กก็ดี สิ่งแวดล้อมระหว่างเจริญเติบโตและการสภาพชีวิตของมนุษย์คนนั้นๆ ก็ดี ล้วนเป็นปัจจัยแทรกแซงความคิดและสติ ที่จะควบคุมพฤติกรรมให้ดำรงอยู่ในความพอดีและความพอเพียง แตกต่างกันได้ทั้งสิ้น

แต่สำหรับสังคม ซึ่งประกอบไปด้วยสมาชิกที่มาอยู่ร่วมกัน มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันในเชิงโครงสร้างนั้น ระบบของสังคมนั้นเองจะกำหนดความสำนึกแห่งความพอดีและพอเพียง การแทรกแซงเหล่านั้นมักจะเห็นได้จาก ระบบการเมือง ระบบราชการ ระบบเศรษฐกิจ ระบบกฎหมาย ระบบการศึกษา ระบบวัฒนธรรมที่มีอยู่อย่างเข้มแข็งในสังคมนั้น เมื่อมนุษย์สัมผัสและเรียนรู้ระบบของสังคมนั้น มนุษย์จะซึมซับเอาค่านิยมลึก ๆ บางอย่างของระบบนั้น ๆ มาโดยไม่รู้ตัว นั่นคือค่านิยมที่ว่าต้องแข่งขันเพื่อเป็นผู้ชนะ

ท่านผู้มีเกียรติครับ

ค่านิยมเหล่านี้เป็นเหมือนเชื้อโรคที่กัดกร่อนสำนึกแห่งความพอดีและความพอเพียง ที่มนุษย์และสังคมนี้อยู่อย่างร้ายกาจ ค่านิยมนี้มีกระจายไปในทั่วทุกส่วนของโครงสร้างสังคม ที่พอจะยกตัวอย่างให้เห็นได้ง่ายได้แก่

ค่านิยมของข้าราชการ ที่นิยมการประจบสอพลอ นิยมการเป็นเจ้าของคนนายคน นิยมการใช้พวกพ้อง นิยมการใช้อำนาจ นิยมการได้มาซึ่งเงินและสิ่งของในทางที่ไม่ชอบ

ค่านิยมของนักธุรกิจ ที่นิยมการมีหน้ามีตา นิยมสะสมทรัพย์สินสมบัติ นิยมการประสบความสำเร็จ โดยการติดสินบน นิยมความสะดวกสบาย

ค่านิยมของพระภิกษุ ที่นิยมความสวยงามและอสังการของวัตถุ นิยมในยศลาภที่จะทำให้ผู้คนนับถือ นิยมในสิ่งที่มีใช้กิจของสงฆ์

ปัจจุบันค่านิยมเหล่านี้ยังฝังรากลึกและแพร่กระจายอยู่มาก องค์ความรู้และวิชาการดูจะเป็นเรื่องของโลกอีกใบหนึ่งที่อยู่คนละด้านกัน บางครั้งเราอาจมองว่าค่านิยมเช่นนี้เป็นค่านิยมตะวันตกบ้างเป็นค่านิยมสังคมอุตสาหกรรมบ้าง แต่อันที่จริงค่านิยมเหล่านี้ได้มีหลายส่วนที่เกิดขึ้น และฝังรากลึกอยู่ในประวัติศาสตร์ของเรามาแล้ว วิธีชีวิตของคนจำนวนไม่น้อยถูกค่านิยมที่สร้างความไม่พอดีและไม่พอเพียง เป็นตัวกำหนด ชี้นำโดยไม่รู้ตัวหรือรู้ตัวแต่ไม่ทราบจะขัดขืนอย่างไร ผู้ที่ดำเนินชีวิตแบบสมถะ ฝืนค่านิยมเหล่านี้ ถูกมองในฐานะคนไม่สำเร็จในชีวิตบ้าง ในฐานะคนโง่ไม่มีปัญญาบ้าง ในฐานะคนไม่มีรสนิยมบ้าง

ท่านผู้มีเกียรติครับ

ผมพูดอยู่เสมอว่า ปัญหาความยากจนเป็นปัญหาใหญ่ที่สุด ยากที่สุด และจำเป็นเร่งด่วนที่สุด ผมเชื่อมั่นเสมอว่า ถ้าเราแก้ปัญหาความยากจนได้ เราจะแก้ปัญหาอื่นได้ทั้งหมด อย่างไรก็ตามที่ทุกคนจะมั่งมีร่ำรวย แต่ผมเห็นว่าถ้าเรามีค่านิยม มีสำนึกแห่งความพอดีและความพอเพียงเป็นที่ตั้งแล้วความยากมีอยากได้ก็จะลดลง ความรู้สึกลัวว่ายากจนจะลดทอนหายไปได้มาก ต่อจากนั้นเมื่อสานต่อด้วยความเพียรและมีสติแล้ว

การต่อสู้เอาชนะความยากจนก็เป็นเรื่องที่เป็นไปได้ เคยมีนักปราชญ์ตะวันตกท่านหนึ่งกล่าวไว้อย่างท้าทายว่า “IS IT POSSIBLE THAT ONE DAY DOMINANCE BY AGGRESSION WILL BE REPLACED BY DOMINANCE BY WISDOM” ผมเห็นว่าเป็นไปได้ถ้าเราเอาชนะความยากจน ด้วยการใช้สติและความเพียรเพื่อความพอดีและความพอเพียง แทนการแย่งชิงกอบโกยอย่างไม่รู้จักพอ ไม่เห็นใจคนยากจนไม่เข้าใจความยากจน

จุดที่ผมอยากจะหยิบยกมานำเสนอเป็นพิเศษ ในการบรรยายครั้งนี้ก็คือ บัณฑิตผู้มีความรู้สูง นักศึกษาผู้มีการศึกษามากก็ยังมีแนวโน้มที่จะไม่ดำเนินชีวิตในอนาคตอย่างพอดีและพอเพียง และเริ่มเห็นว่าการสัมพันธระหว่างการศึกษา การศึกษากับการค้นพบตนเองจะมีส่วนเกี่ยวข้องกันน้อยมาก ดังนั้น ถ้าศิลปะแห่งการถ่ายทอดให้วิชาความรู้ในระบบของเรายังเป็นไปในทำนองนี้ ศาสตร์ทางสังคมเหล่านี้ก็จะนำเราไปสู่ความพอดีและความพอเพียงไม่ได้ แต่จะทำให้กลายเป็นผู้เห็นแต่ความสำคัญของตนมากขึ้น จึงจำเป็นที่จะต้องให้ทุกคนเรียนรู้กระบวนการเรียนรู้ที่มีบูรณาการ ให้ผู้เรียนมีปัญญาเป็นอาวุธในการต่อสู้กับสิ่งที่ใกล้ตัวที่สุด คือ สู้กับกิเลสในใจของตนเอง

เรามักพูดถึงและเรียกร้องการศึกษาศีลธรรม การอบรมจริยธรรม ให้แก่นักเรียน นักศึกษา แต่การมีความรู้ศีลธรรมและจริยธรรม อาจจะมีผลที่พึงประสงค์น้อยกว่าที่ควรจะเป็น ถ้าหากศาสตร์แห่งวิชาต่างๆ ที่ถ่ายทอดไม่ได้วางอยู่บนเป้าหมายที่จะทำให้ผู้เรียนได้ค้นพบตัวเอง แต่เป็นเพียงให้รู้ว่า ศีลธรรมคืออะไร จริยธรรมคืออะไร เหมือนกับท่องจำได้แต่ไม่ได้ทำ และถ้าเป็นเช่นนั้น ค่านิยมที่ไม่เหมาะสมก็จะครอบงำพฤติกรรมของบุคคลที่เป็นผลผลิตของการศึกษาต่อไป คือ ยังคงมุ่งแข่งขัน ไม่ได้มุ่งแบ่งปันกัน

ถ้าการศึกษาเศรษฐศาสตร์ยังมุ่งเน้นที่การจัดสรรทรัพยากรที่มีอยู่อย่างจำกัดด้วยวิธีที่ยุติธรรมมาแบ่งปัน การเรียนรู้วิธีสู้ยืม วิธีระดมเครดิตก็เป็นสิ่งที่ยอมได้รับการยกย่องอย่างกว้างขวาง ถ้าการศึกษากฎหมายยังมุ่งเน้นแค่ให้รู้ว่า กฎหมายแต่ละฉบับมีสาระว่าอย่างไรเท่านั้น ก็จะไม่รู้แต่ว่าอะไรผิดกฎหมายหรือไม่ แต่ไม่รู้ว่าจะควรหรือไม่ ถ้าการศึกษารัฐศาสตร์ยังเป็นเรื่องทฤษฎีการปกครองและการเมืองของรัฐเป็นหลัก ก็จะไม่ได้นึกถึงเรื่องที่จะเกิดขึ้นโดยไม่ต้องใช้อำนาจ เช่น การอยู่ร่วมกันของชุมชน ถ้าการศึกษาศาสนาหรือการเรียนรู้ภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์เป็นการเรียนให้รู้ว่าอะไรอยู่ที่ไหน หรือใครทำอะไร ที่ไหน เมื่อไรอย่างไร และทำไมจึงทำอย่างนั้น ทั้งหมดนี้ถ้าไม่ทำให้ผู้เรียนค้นพบตัวเองแล้วก็จะทำให้ผู้ที่กำลังศึกษาศาสตร์นั้นๆ ขาดทักษะการเชื่อมโยงแนวคิดพื้นฐานสำคัญในการมองเห็นตนเองในภาพรวม และในขณะที่เดียวกันก็จะมองไม่เห็นสังคมของเขาในภาพรวมเช่นกัน กลายเป็นผู้มองสังคมอย่างแยกส่วนและขาดมิติ

การค้นหาค้นหาตนเองนี้ฟังดูแล้วเป็นเรื่องนามธรรม และเป็นเรื่องที่ไม่ใหม่ในแนวคิดเชิงพุทธและปรัชญาตะวันออก เพราะมีมานานับพันๆ ปีแล้ว แต่กระบวนการในการสร้างศาสตร์แห่งวิชาการต่างๆ อย่างเป็นทางการด้วยระบบแบบตะวันตกที่ดูจะให้ความสนใจเรื่องนี้น้อย เพราะแยกเรื่องวิชาปรัชญาออกไปเป็นตัวแขนงเฉพาะ และแยกเรื่องการค้นพบตัวเองออกไป แยกการจัดการกิเลสตัวเองก็เป็นอีกแขนงในการศึกษา ผมมีความเห็นว่าการมองสังคมศาสตร์กับชีวิตที่พอเพียงในอนาคต สมควรต้องกล้าคิด กล้าเปลี่ยน กล้าออกแบบในวิถีวิเคราะห์วิธีเรียบเรียง และเป้าหมายของการศึกษาสังคมศาสตร์ สิ่งที่ผมเสนอนี้อาจน่าตกใจ แต่ถ้าเรามองย้อนกลับไปในอดีตจนถึงปัจจุบันแล้ว จะเห็นว่าเป็นสิ่งที่ท้าทาย เป็นสิ่งที่น่าจะลอง เคยมีผู้กล่าวเอาไว้ว่า

“DESIGN IS AT BEST A RISKY PROCESS, BUT WITHOUT DESIGN, THERE IS NO PROGRESS”

ดังนั้น ถ้าเรายังคิดติดกรอบเดิมๆ เราจะมองปัญหาไม่ครบขบปัญหาไม่แตก ดังนั้น การส่งเสริมให้สังคมศาสตร์ซึ่งผลิตนักคิดมาทำงานให้สังคม ก็ต้องเป็นศาสตร์ที่ทำให้นักคิดเหล่านั้นมองสังคมเป็นองค์รวมได้โดยไม่แยกส่วน

ความรู้แบบสหสาขาวิชา จึงมีแนวโน้มที่จะเพิ่มพูนความสำคัญขึ้นเรื่อยๆ ในอนาคต ความรู้นี้มาจาก การสร้างสาขาวิชาขึ้นใหม่ในระบบการศึกษา และก็จะเกิดขึ้นได้จากการสร้างกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิต

ที่ช่วยให้สมาชิกในสังคมสามารถค้นพบตัวเองจากประสบการณ์ ถ้าเป็นเช่นนั้น บุคคลก็จะรู้ว่าความพอดี และพอเพียงของตนเองอยู่ที่ไหน หน้าที่อันต้องรับผิดชอบต่อตนเองคืออะไร ต่อสังคมคืออะไร การคุกคามวิถี การดำเนินชีวิตจากค่านิยมที่ไม่เหมาะสมก็จะลดลงและหมดไป จากประสบการณ์ที่ผมได้มาจากการออกไป ปฏิบัติหน้าที่ในชนบท ปรากฏว่าชาวบ้านที่อยู่นอกระบบการศึกษา ค้นพบตัวเองได้เร็วและลึกซึ้งกว่าข้าราชการที่ไปสั่งสอนไปปกครอง หรือไปแนะนำเสียด้วยซ้ำไป เพราะเขามีพื้นฐานการดำเนินชีวิตที่สมถะ เรียบง่ายกว่า มีการใช้ชีวิตที่อยู่ร่วมกับองค์ประกอบสังคมของเขาที่รอบด้านกว่า คือเขาได้สัมผัสกับบริบท ของชีวิตและสังคมของเขา ทั้งด้านเศรษฐกิจศาสตร์ ด้านกฎหมาย ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านวัฒนธรรม ด้านศาสนา ด้านการเมือง สิ่งเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ครบใน ๑ สัปดาห์ แต่ในการใช้ชีวิตของคนเมืองหรือคนที่ เป็นข้าราชการจะพบเรื่องที่ครบถ้วนเหล่านี้น้อยกว่า เพราะระบบขององค์กรและระเบียบของชีวิตเมืองครอบงำอยู่

ในประการสุดท้ายที่ผมอยากจะกล่าวถึง ซึ่งมีความสำคัญที่สุดก็คือการมีสำนึกในชีวิตของแต่ละบุคคล ว่าตนเองมีหน้าที่ที่ต้องตอบแทน นั่นคือ การตอบแทนบุญคุณของแผ่นดินที่ทำให้แต่ละคนได้เกิด ได้เติบโต ได้มี และใช้ชีวิต สำนึกว่าเราเกิดมาต้องตอบแทนบุญคุณของแผ่นดินนี้ เป็นเรื่องที่ไม่แยกชั้นวรรณะ ไม่ว่าจะยากดี มีจนก็ล้วนแต่มีหน้าที่ต่อแผ่นดินทั้งนั้น เพียงแต่จะในบทบาทหน้าที่อย่างไร สำนึกเหล่านี้อาจไม่ใช่ศาสตร์ แต่ที่แน่ๆ คือ เป็นเรื่องของสังคม สังคมศาสตร์ในทุกแขนงจึงน่าจะมีบทบาทและบทลงท้ายที่ทำให้ผู้เรียนผู้ศึกษา เกิดสำนึกที่จะทดแทนบุญคุณแผ่นดินควบคู่ไปกับการเกิดปัญญาในการมองสังคมเกิดการกระตุ้นจิตวิญญาณ แห่งการเป็นพลเมืองดีที่อยากคิด และอยากทำเพื่อแผ่นดิน ควบคู่ไปกับการเกิดองค์ความรู้ในการศึกษา

ท่านผู้มีเกียรติครับ

โดยสรุปผมขอเสนอว่าปัจจัย ๒ อย่าง ที่มีความสำคัญต่อการประยุกต์ เรื่องชีวิตที่พอดีและพอเพียง เข้ามาในเรื่องสังคมศาสตร์ในอนาคตก็คือ

ประการแรก การศึกษาค้นคว้าและถ่ายทอดทางสังคมศาสตร์ ควรมีลักษณะที่มุ่งต่อสภาพวิถีชีวิต และวิถีคิดของมนุษย์จะได้พัฒนาเปลี่ยนจากการแข่งขันมาเป็นแบ่งปันกัน ข้อนี้ต้องใช้เวลา แต่ทำได้ ถ้าครู อาจารย์ นักวิชาการ พวกนี้ประพฤติตนเป็นแบบอย่าง และรู้จักยกย่องกันเองในเรื่องที่ควรอย่างต่อเนื่อง ผมเคยได้ยินเรื่องครูผู้สอนนักเรียน บอกกับนักเรียนในเวลาที่ทำอะไรโดยไม่ถูกต้องว่า “ขอให้พวกเขา ทำอย่างที่คุณสอน แต่อย่าทำอย่างที่คุณทำ” ครูอย่างนี้เป็นเพียงผู้มีอาชีพครูมิใช่ครูอาชีพ

ประการที่สอง คือ ความรู้ทางสหสาขาวิชาในด้านสังคมศาสตร์ เป็นเสมือนเครื่องมือให้ผู้เรียนรู้ใช้ค้นหา มิติของตนเองและสังคมได้มาก จึงเป็นองค์ความรู้ที่น่าจะได้รับการพิจารณาพัฒนาและสหสาขานี้ก็ต้องรวมไปถึง ภาคฝึกฝนทางปฏิบัติด้วย ผู้เรียนจะได้มีโอกาสค้นพบตัวอย่างในชีวิตได้หลากหลายและน่าจะช่วยให้ค้นพบ ตัวเองได้ในที่สุด และถ้าค้นพบตัวเองแล้วก็จะค้นพบความพอดี ความพอเพียง ค้นพบชีวิตที่พอดี และพอเพียงด้วย

ขอยุติการบรรยายแต่เพียงแค่นี้

ขอขอบคุณนายกราชบัณฑิตยสถานอีกครั้งหนึ่ง

*****